17. स्वाभाविकं सादृश्यम्

આજથી લગભગ છવ્વીસ સો વર્ષ પહેલાં આચાર્ય પાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયી નામનો સંસ્કૃતભાષાના વ્યાકરણનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. સૂત્રશૈલીમાં લખાયેલા આ ગ્રંથમાં લગભગ ચાર હજાર જેટલાં સૂત્રોમાં (ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યોમાં) સમગ્ર સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ આવરી લેવામાં આવ્યું છે. આચાર્ય પાણિનિ પછી અંદાજે સો-દોઢસો વર્ષ પછી થયેલા મનાતા આચાર્ય કાત્યાયને આ સૂત્ર ઉપર વાર્તિકો રચ્યાં છે. આ વાર્તિકોમાં પાણિનિનાં સૂત્ર ઉપર વિમર્શ કરવામાં આવ્યો છે. એ પછી બીજાં સો-દોઢસો વર્ષના સમય પછી આચાર્ય પતંજલિ થઈ ગયા છે. તેમણે આ સૂત્રો અને વાર્તિકોનો આધાર લઈને મહાભાષ્ય નામે એક ભાષ્યગ્રંથ રચ્યો છે. આ મહાભાષ્યમાંથી પ્રસ્તુત પાઠનું વિષયવસ્તુ પસંદ કરવામાં આવ્યું છે.

આચાર્ય પતંજલિનો આ મહાભાષ્ય નામે જાણીતો ગ્રંથ વ્યાકરણશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે, છતાં તેમાં અમુક પ્રસંગો દરમિયાન સામાજિક, રાજનૈતિક, આર્થિક, વિજ્ઞાનના તથા ખગોળ, ભૂગોળ જેવા વિવિધ ભૌતિક વિજ્ઞાનના કેટલાક સિદ્ધાંતોના પણ ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉલ્લેખો તે જમાનામાં પ્રચલિત જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના વિસ્તારને સૂચવે છે.

स्थानेऽन्ततमः (પા. 1. 1. 49) એ પાણિનિના સૂત્ર ઉપરની ચર્ચા દરમિયાન માનવ દ્વારા કરવામાં આવતા પરસ્પરના વ્યવહારનો, ગુરુત્વાકર્ષણનો અને પૃથ્વી ઉપરના અગ્નિનો સૂર્યની સાથે જે સંબંધ છે તેની સ્વીકૃતિ આપતા સિદ્ધાંતોનું જે રીતે સૂચન થયું છે, તે પ્રસ્તુત પાઠમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ભાષાના વ્યાકરણનો વિચાર કરનાર ગ્રંથમાં વિવિધ શાસ્ત્રોને લગતી વાતોનો સંગ્રહ કરવાની આ રીત વિવિધ શાસ્ત્રોમાં પારંગત થવાની પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. કોઈ એક શાસ્ત્રના વિદ્યાર્થી હોવા છતાં વિવિધ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોની જાણકારી વિદ્યાર્થીને હોવી ઘટે, એ કૌશલ્ય કેળવવાની પ્રેરણા મળે, એ માટે આ પાઠ અહીં પસંદ કરવામાં આવ્યો છે.

संसारे विविधाः पदार्थाः सन्ति। तद्यथा, स्वर्ण–लौहादयो धातवः, वट–खदिरादयो वृक्षाः, गो–घोटकादयः पशवः च। एषु पुनः प्रत्येकमपि पदार्थाः भिन्नाः भिन्नाः भवन्ति। तद्यथा – स्वर्णं लौहात् भिन्नं भवति। अथ च प्रत्येकः सुवर्णखण्डः परस्परम् आकारेण प्रकारेण च भिन्नः भिन्नः भवति।

वस्तुतः अस्तित्वरूपेण सत्तारूपेण वा एते पदार्थाः परस्परं भिन्नाः सन्तीति प्रतीयन्ते। परन्तु प्रत्यक्षतः परस्परं भिन्नेषु पदार्थेषु अपि किञ्चिदेकं स्वाभाविकम् आन्तर्यमपि भवति। ते ते पदार्थाः यदा क्रियायां प्रयुक्ताः भवन्ति, तदा अस्य प्रतीतिः भवति। अस्य सिद्धान्तस्य उपदेशः द्वाविंशतिशतवर्षेभ्यः पूर्वम् आचार्येण पतञ्जलिना स्वकीये व्याकरणमहाभाष्ये कृतः। तत्र ते कथयन्ति –

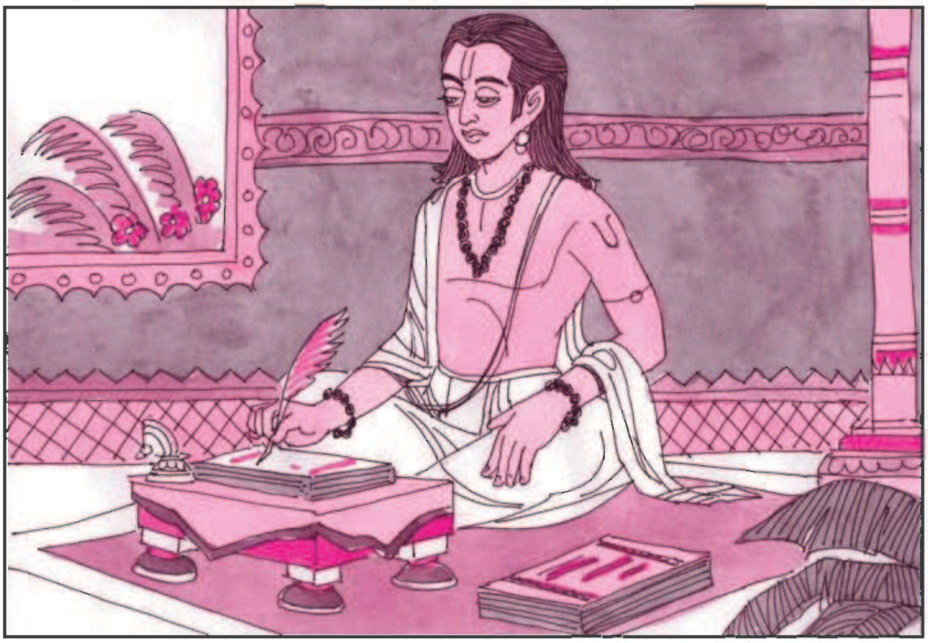

'समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यताम् इत्युक्ते नैव कृशाः कृशैः सहासते, न पाण्डवः पाण्डुभिः। येषामेव किंचिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते।' अर्थात् सामाजिके व्यवहारे भोजनार्थं निमन्त्रिताः जनाः आकारतः प्रकारतश्च भिन्नाः भिन्नाः भवन्ति। परन्तु यदा तेषां भोजनविधौ प्रवृत्तिः भवति, तदा ते स्वकीयम् आन्तरिकं समानत्वं पश्यन्तः परस्परं निकटासनाः भवन्ति। आकारेण कश्चित् कृशः जनः कृशेन सह न तिष्ठति, न तु कश्चित् पीनः पीनेन सह। परन्तु येषां किञ्चिदर्थकृतम् अर्थात् प्रयोजनकृतं सादृश्यं भवति, तत् सादृश्यमनुसरन्तः ते एव परस्परं निकटासनाः भवन्ति। मातुलकुलाः मातुलकुलैः सह, पितृव्याः पितृव्यैः सह, उपवेशिनः उपवेशिभिः सह तिष्ठन्ति।

एवमेव गवादीनां पशूनामपि प्रवृत्तिर्भवति। गावो दिवसं चरितवत्यो सायंकाले गोष्ठेषु समागत्य यो यस्याः वत्सो भवति तेन सह शेरते।

गवादीनामिव अचेतनेषु अपि पदार्थेषु नियमोऽयं दृश्यते। तद्यथा – लोष्टः क्षिप्तो बहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग् गच्छति नोर्ध्वमारोहति। सः पृथिव्याः विकारः वर्तते इति कृत्वा पृथिवीमेव आगच्छति, सादृश्यत्वात्। तथा ज्योतिषो विकारः अर्चिः आकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितं नैव तिर्यग् गच्छति नार्वागारोहति। ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः।

एवमत्र महाभाष्यकाराः मानवीयं व्यावहारिकं सिद्धान्तमुपदिशन्ति। तेन सह च गुरुत्वाकर्षणस्य सिद्धान्तं पार्थिवाग्नेः सूर्येण सह सम्बन्धस्य च सिद्धान्तं सूचयन्ति।

ટિપ્પણ

નામ : (પુંલ્લિંગ) सिद्धान्तः નિયમ, કાયદો (કોઈ એક સાચો અને સાબિત થયેલો નિશ્ચિત મત કે નિર્ણય) **उपदेशः** બોધ, શિક્ષણ, નિર્દેશ **समाजः** માનવોનો સમૂહ **समाशः** સમાન ભોજનવાળા **समवायः** સમુદાય, મેળાવડો, સંમેલન **पाण्डु** પીળાશ પડતો ધોળો રંગ (અહીં સફેદ ચામડીવાળા - ધોળા માણસને માટે આ શબ્દ વપરાયો છે.) **मातुलः** મામા **पितृव्यः** કાકા **लोष्टः** માટીનું ઢેફું **निवातः** પવન વગરની આકાશની જગા, પૃથ્વીથી ઘણો ઉપરનો ભાગ

(સ્ત્રીલિંગ) प्रतीतिः ખાતરી, જ્ઞાન થવું તે **क्रिया** હલનચલન, સક્રિયતા

(નપુંસકલિંગ) आन्तर्यम् સમાનતા, અમુકના જેવું હોવાપણું **गोष्ठेषु** ગાયોના વાડાઓમાં

સર્વનામ : अस्य (पुं. नपुं.) આના **येषाम् (पुं. नपुं.)** જેઓનું

વિશેષણ : विविधाः (पदार्थाः) જાતજાતના (પદાર્થો) **भिन्नेषु (पदार्थेषु)** જુદા જુદા (પદાર્થો)માં **कृशः** પાતળો, દુબળો **पीनः** જાડો, સ્થૂળ **एकम् स्वाभाविकम् (आन्तर्यम्)** એક સ્વાભાવિક (એવું સાદશ્ય), એક કુદરતી (સમાનતા) **सामाजिके (व्यवहारे)** સમાજને લગતા (વ્યવહાર)માં **निमन्त्रिताः (जनाः)** તેડાવેલા (માણસો), નિમંત્રેલા (માણસો) **स्वकीयम् आन्तरिकम् (समानत्वम्)** પોતાનું આંતરિક - અંદર રહેલું (સમાનપણું) **प्रयोजनकृतम् (सादृश्यम्)** પ્રયોજન થકી કરવામાં આવેલું (સાદશ્ય-સમાન દેખાવાપણું) **गवादीनाम् (पशूनाम्)** ગાય વગેરે (પશુઓ)ના **अचेतनेषु (पदार्थेषु)** અચેતન-જડ (પદાર્થો)માં **मानवीयं व्यावहारिकम् (सिद्धान्तम्)** માનવીય વ્યવહારને લગતા (સિદ્ધાન્ત)ને

અવ્યય : तद्यथा જેમકે **नैव** નહિ જ **अर्थात्** એટલે કે **आकारतः** આકારથી, આકારને કારણે **प्रकारतः** પ્રકારને કારણે **तिर्यग्** ત્રાંસું, વાંકુંચૂકું **ऊर्ध्वम्** ઉપર તરફ **इति कृत्वा** એમ કરીને **अर्वाक्** સામે, નીચેની બાજુ **आन्तर्यतः** સમાનતાને કારણે **अथ च** અને વળી

સમાસ: स्वर्ण–लौहादयः (स्वर्णं च लौहं च (–स्वर्णलौहे, इतरेतर द्वन्द्व), स्वर्णलौहे आदिः येषां ते – बहुव्रीहि)। वट–खदिरादयः (वटश्च खदिरश्च –वटखदिरौ, इतरेतर द्वन्द्व), वटखदिरौ आदिः येषाम् ते – बहुव्रीहि)। गो–घोटकायः (गौः च घोटकः च (–गोघोटकौ, इतरेतर द्वन्द्व), गोघोटकौ आदिः येषां ते – बहुव्रीहि)। अस्तित्वरूपेण (अस्तित्वं रूपं यस्य, तेन – बहुव्रीहि)। सत्तारूपेण (सत्ता रूपं यस्य, तेन – बहुव्रीहिः)। अर्थकृतम् (अर्थेन कृतम् – तृतीया तत्पुरुष)। भोजनविधौ (भोजनस्य विधिः, तस्मिन् – षष्ठी तत्पुरुष)। निकटासनाः (निकटे आसनानि येषां ते – बहुव्रीहि)। प्रयोजनकृतम् (प्रयोजनेन कृतम् – तृतीया तत्पुरुष)। मातुलकुलाः (मातुलं कुलं येषां ते – बहुव्रीहि)। अचेतनेषु (न चेतनम् – अचेतनम्, तेषु – नञ् तत्पुरुष)। आकाशदेशे (आकाशस्य देशः, तस्मिन् – षष्ठी तत्पुरुष)।

કૃદંત : (क.भू.कृ.) कृतः કરવામાં આવેલો, કરેલો निमन्त्रितः નિમંત્રિત, કોઈ કાર્યમાં બોલાવેલ क्षिप्तः ફેંકેલો, ફેંકવામાં આવેલો सुप्रज्वलितम् સારી રીતે પ્રજ્વલિત થયેલું (सं.भू.कृ.) समागत्य આવીને गत्वा જઈને

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) आ + रुह् (आरोहति) ચઢવું, ઉપર જવું

દસમો ગણ (પરસ્મૈપદ) सूच् (सूचयति) સૂચવવું, સૂચના આપવી

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : स्वर्ण-लौहादयो धातवः સોનું, લોઢું વગેરે ધાતુઓ वट-खदिरादयो वृक्षाः વડ, ખેર વગેરે વૃક્ષો गो-घोटकादयः पशवः ગાય, ઘોડો વગેરે પશુઓ परस्परं भिन्नाः એકબીજાથી જુદા જુદા सत्तारूपेण भिन्नाः सन्तीति સત્તાનાં (અસ્તિત્વના) રૂપમાં જુદા જુદા છે એમ प्रतीयन्ते પ્રતીત થાય છે. प्रत्यक्षतः પ્રત્યક્ષ રીતે क्रियायां प्रयुक्ताः ક્રિયામાં વપરાતા (થાય છે.) द्वाविंशतिशतवर्षेभ्यः पूर्वम् બાવીસ સો વર્ષ પહેલાં आचार्येण पतञ्जलिना આચાર્ય પતંજલિ દ્વારા स्वकीये व्याकरणमहाभाष्ये પોતાના (રચેલા) વ્યાકરણમહાભાષ્ય નામના ગ્રંથમાં आस्यताम् इति उक्ते (જમવા) બેસો એમ કહેવામાં આવે ત્યારે नैव कृशाः कृशैः सह आसते દુબળા માણસો દુબળા માણસની સાથે બેસતા નથી જ. न पाण्डवः पाण्डुभिः ન તો ધોળા માણસો ધોળા માણસો સાથે कश्चित् થોડું अर्थकृतम् आन्तर्यम् અર્થ (એટલે કે કોઈ હેતુ-પ્રયોજન)ને લઈને કરવામાં આવેલી છેકની નિકટતા तैः एव सह आसते તેમની જ સાથે બેસે છે. भोजनविधौ प्रवृत्तिः भवति જમવાની કામગીરીમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. समानत्वं पश्यन्तः સમાનતા-નિકટતા જોતા परस्परम् પરસ્પર, આપસમાં निकटासनाः પાસે પાસે આસનવાળા भवन्ति થાય છે. બને છે. आकारेण कश्चित् कृशः આકારથી કોઈ દુબળો पीनेन सह જાડાની સાથે किञ्चित् अर्थकृतम् કોઈક અર્થ-હેતુ દ્વારા કરવામાં આવેલું तं सादृश्यम् अनुसरन्तः તે સાદશ્યને અનુસરીને उपवेशिनः उपवेशिभिः सह तिष्ठन्ति પાડોશીઓ પાડોશીઓની સાથે બેસે છે. गावः दिवसं चरितवत्यः ગાયો આખો દિવસ ચરતી રહીને यः यस्याः वत्सः भवति જે જેનું વાછરડું હોય છે तेन सह शेरते તેની સાથે સૂઈ જાય છે. बहुवेगं गत्वा ઘણા વેગથી (ઉપર) જઈને नैव तिर्यग् गच्छति તીરછું-ત્રાંસું નથી જતું नोर्ध्वमारोहति નથી ઉપર તરફ જતું. इति कृत्वा એમ કરીને पृथिवीमेव आगच्छति પૃથ્વી તરફ જ આવે છે. सादृश्यत्वात् સાદશ્યના કારણે एवमेव એવી રીતે જ ज्योतिषो विकारः જ્યોતિ-સૂર્યનો વિકાર अर्चिः પ્રકાશનું કિરણ आकाशदेशे આકાશ પ્રદેશમાં, આકાશમાં नार्वागारोहति ન તો નીચેની બાજુએ ઊતરે છે. ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः તેથી જ્યોતિ તરફ જ જાય છે સમાનતાને કારણે गुरुत्वाकर्षणस्य सिद्धान्तम् ગુરુત્વાકર્ષણના સિદ્ધાંતને पार्थिवाग्नेः પૃથ્વી ઉપરના અગ્નિનો सूर्येण सह સૂર્યની સાથેના सम्बन्धस्य સંબંધના

2. સંધિ : स्वर्णादयो धातवः (स्वर्णादयः धातवः)। चास्यताम् (च आस्यताम्)। इत्युक्ते (इति उक्ते)। सहास्ते (सह आस्ते)। किञ्चिदर्थकृतमान्तर्यम् (किञ्चित् अर्थकृतम् आन्तर्यम्)। तैरेव (तैः एव)। सहासते (सह आसते)। प्रकारतश्च (प्रकारतः च)। सादृश्यमनुसरन्तः (सादृश्यम् अनुसरन्तः)। प्रवृत्तिर्भवति (प्रवृत्तिः भवति)। गावो दिवसम् (गावः दिवसम्)। यो यस्याः (यः यस्याः)। प्रसवो भवति (प्रसवः भवति)। नियमोऽयम् (नियमः अयम्)। क्षिप्तो बहुवेगम् (क्षिप्तः बहुवेगम्)। नोर्ध्वमारोहति (न ऊर्ध्वम् आरोहति)। ज्योतिषो विकारः (ज्योतिषः विकारः)। नार्वागारोहति (न अर्वाक् आरोहति)। ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव (ज्योतिषः विकारः ज्योतिः एव)। गच्छत्यान्तर्यतः (गच्छति आन्तर्यतः)।

સ્વાધ્યાય

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) केन रूपेण पदार्थाः परस्परं भिन्नाः प्रतीयन्ते ? ◯

(क) आकारेण (ख) सत्तारूपेण (ग) मूल्येन (घ) प्रदेशरूपेण

(2) यदा पदार्थाः क्रियायां प्रयुक्ताः भवन्ति तदा कस्य प्रतीतिः भवति ? ◯

(क) सादृश्यस्य (ख) भिन्नतायाः (ग) आकारस्य (घ) प्रकारस्य

(3) स्वर्णादयः .... सन्ति। ◯

(क) पशवः (ख) धातवः (ग) मनुष्याः (घ) भिन्नाः

(4) पतञ्जले: स्थितिकाल: कति वर्षेभ्य: पूर्वमस्ति ? ◯

(क) द्वाविंशतिशतवर्षेभ्य: पूर्वम् (ख) विंशतिसहस्रवर्षेभ्य: पूर्वम्

(ग) द्विसहस्रेभ्य: वर्षेभ्य: पूर्वम् (घ) शतेभ्य: वर्षेभ्य: पूर्वम्

(5) समाशेषु आस्यताम् इत्युक्ते कीदृशा: जना: परस्परं निकटासना: भवन्ति ? ◯

(क) आन्तरिकं समानत्वं पश्यन्त: (ख) आकारं पश्यन्त:

(ग) भारं पश्यन्त: (घ) पदवीं पश्यन्त:

2. विशेष्यानुसारं विभक्तिवचनयुक्तम् उपयुक्तं विशेषणपदं रिक्तस्थाने लिखत ।

(1) संसारे .... पदार्था: सन्ति। (विविध)

(2) .... व्यवहारे भोजनार्थं जना: निमन्त्रिता:। (सामाजिक)

(3) एवमेव .... पशूनामपि प्रवृत्तिर्भवति। (गवादि)

(4) .... व्यावहारिकं सिद्धान्तमुपदिशन्ति। (मानवीय)

(5) आकारेण कश्चित् कृश: .... कृशेन .... सह न तिष्ठति। (जन)

3. एकवाक्येन संस्कृतभाषायां उत्तरत ।

(1) परस्परं भिन्नेषु पदार्थेषु कीदृशम् आन्तर्यं भवति ?

(2) के निकटासना: भवन्ति ?

(3) गोष्ठेषु गाव: केन सह शेरते ?

(4) लोष्ट: कस्य विकार: वर्तते ?

(5) पार्थिवाग्ने: केन सह सम्बन्ध: वर्तते ?

4. विसर्गसन्धिं प्रयोजयत।

(1) स्वर्णादय: धातव: ....

(2) कृशै: सहास्ते ....

(3) तै: एव ....

(4) प्रकारत: च ....

(5) नियम: अयम् दृश्यते ....

5. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्नवाक्यं रचयत ।

(कुत्र, कै:, कस्या:, कस्य, कस्मात्)

(1) कृशा <u>कृशै:</u> सहासते।

(2) <u>गोष्ठेषु</u> समागत्य यो यस्या: प्रसवो भवति तेन सह गाव: शेरते।

(3) स: <u>पृथिव्या:</u> विकार: वर्तते।

(4) महाभाष्यकार: <u>सम्बन्धस्य</u> सिद्धान्तं सूचयति।

6. मातृभाषायाम् उत्तराणि लिखत ।

(1) સજીવોમાં સ્વાભાવિક સાદૃશ્ય કયા કારણથી હોય છે ?

(2) અચેતન પદાર્થોમાં સાદૃશ્યનું કારણ શું હોય છે ?

(3) જ્યોતિ ઉપર તરફ શા માટે જાય છે ?

પ્રવૃત્તિ

- સંસ્કૃત સાહિત્યના વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથોનાં તથા તેમના રચયિતાનાં નામોનો સંગ્રહ કરો.

•